

Bornem, Sint-Bernardusabdij

Kloosterstraat 71, 2880 Bornem

Verslag van het bouwhistorisch onderzoek van de eerste verdieping van de kloostervleugels

Vincent Debonne, Eva Van Regenmortel, Anna Bergmans, Thomas Coomans

Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed – VIOE

Historisch en bouwhistorisch onderzoek: Vincent Debonne, Eva Van Regenmortel

Onderzoek van interieurafwerking: Els Jacobs en Philippe Schurmans

Wetenschappelijke begeleiding: Anna Bergmans, Thomas Coomans

Foto's: Hans Denis (scans), Kris Vandevorst

Aanvullende opmetingen: Johan Van Laecke

Plannen: Rufin De Meerleer (papieren versie), Daisy Van Cotthem en Nele Van Gemert (digitaal), Johan Van Laecke (digitaal)

Met dank aan: Xavier Duquenne (Brussel), Guido Everaert (Gent, Dienst Monumentenzorg), Walter ridder Verstraeten (Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant vzw), broeder Lambertus, broeder Marcus en abt Leo van de Sint-Bernardusabdij te Bornem.

Vlaams Instituut voor het Onroerend Erfgoed - VIOE

Koning Albert II-laan 19, Bus 5

1210 Brussel

Tel. 32 (0)2 553 16 50

Fax 32 (0)2 553 16 55

e-mail instituutonroerenderfgoed@vlaanderen.be

website www.vioe.be

1 Inhoud

1	Inhoud	3
2	Inleiding	4
2.1	Situering en methode van het onderzoek	4
2.2	Algemene beschrijving van het abdijcomplex	5
2.3	Historische schets van de Sint-Bernardusabdij in Bornem	6
3	Archivalische bronnen over het Heilig-Kruisklooster en de Sint-Bernardusabdij	8
3.1	Overzicht van archieven relevant voor de bouwgeschiedenis	8
3.2	De bouwgeschiedenis uit de geschreven bronnen	10
4	De buitengevels van de drie kloostervleugels	13
5	De dakkap van de drie kloostervleugels	15
6	Interieur van de eerste verdieping van de drie kloostervleugels	16
6.1	Eerste verdieping, algemeen	16
6.2	Interieur van de vertrekken op de eerste verdieping	17
6.2.1	Vloer, wanden en plafond	17
6.2.2	Deuren en sloten	19
6.2.3	Vensters	21
6.2.4	Stookplaatsen	22
6.2.5	Trappen	23
6.2.6	Nagelvaste onderdelen	23
6.2.7	Technische voorzieningen	24
7	Besluit	25
8	Bibliografie	27
8.1	Onuitgegeven bronnen	27
8.2	Werken	29
9	Afbeeldingen	31

2 Inleiding

2.1 Situering en methode van het onderzoek

Naar aanleiding van een mogelijke herbestemming van de Sint-Bernardusabdij in Bornem, werd op verzoek van het Agentschap R-O Vlaanderen (prov. Antwerpen) door het VIOE een voorafgaande studie uitgevoerd. Dit onderzoek omvat het volledige abdijcomplex (abdijkerk, kloostervleugels, tuin en park) en heeft als doel de geschiedenis ervan bloot te leggen, om zo een herbestemming van het abdijcomplex aangepast aan de erfgoedwaarde mogelijk te maken. Het VIOE beschikt over de vereiste expertise om de verschillende aspecten van de Sint-Bernardusabdij op een wetenschappelijk verantwoorde wijze te onderzoeken: ervaring met bouwhistorisch onderzoek, kennis van interieurgeschiedenis en kennis van historische tuin- en parkaanleg. Dit verslag bundelt de resultaten van het onderzoek van het interieur van de eerste verdieping van de kloostervleugels. In een volgende fase van het onderzoek komt ook de gelijkvloerse verdieping van de kloostervleugels aan bod. ~~In een volgende fase van het onderzoek komen ook de latere uitbreidingen van de kloostervleugels, de abdijskerk, de moestuin en het park aan bod.~~ Er werd opzettelijk geopteerd om de eerste verdieping van de drie kloostervleugels eerst te onderzoeken. De vertrekken op de gelijkvloerse verdieping stralen immers door hun inrichting en decoratie een vanzelfsprekende en duidelijk herkenbare erfgoedwaarde uit. Zij kennen bovendien nog een actief gebruik door de kloostergemeenschap. De problematiek van een mogelijke herbestemming is hier dus minder acuut dan op de eerste verdieping van de drie kloostervleugels. Anders dan op de gelijkvloerse verdieping hebben die vertrekken immers veelal geen in het oog springende (decoratieve) elementen en zijn ze bovendien grotendeels in onbruik geraakt. De onderzoeksvraag van dit rapport is dan ook in hoeverre hier de oorspronkelijke 18de-eeuwse organisatie (planindeling) en inrichting bewaard bleef en hoe die doorheen de tijd evolueerde.

De methode van het onderzoek in de Sint-Bernardusabdij in Bornem is de bouwhistorische onderzoeksmethode. Bouwhistorisch onderzoek "is een manier om de (bouw)geschiedenis van een object vast te leggen. Door het opmeten, documenteren en interpreteren van een gebouw of gebouwonderdelen, kan de bouwgeschiedenis ervan worden ontrafeld. Dit kan in de vorm van een bouwhistorische inventarisatie of verkenning, maar ook gedetailleerder, als opname of ontleding, vaak in combinatie met archiefonderzoek"¹. De vertrekken op de eerste verdieping van de kloostervleugels

¹ Stenvert & van Tussenbroek 2007, 8.

werden bouwhistorisch geïnventariseerd met een documentatiefiche, ontwikkeld om interieurs uniform, volledig en wetenschappelijk verantwoord te beschrijven. Deze fiche wordt al jarenlang gebruikt voor de methodologische oefening 'historisch interieur' binnen de opleiding Kunstwetenschappen aan de Universiteit Gent. De bevindingen afgeleid uit de bouwhistorische documentatie van de vertrekken werden vervolgens aangevuld met en getoetst aan de geschreven bronnen in het archief van de Engelse dominicanen en in het huidige abdijarchief en vergeleken met iconografische bronnen als oude tekeningen, kaarten en foto's. De hieruit afgeleide conclusies over de bouwgeschiedenis van de Sint-Bernardusabdij zijn in dit rapport gebundeld. De afzonderlijke beschrijvingen van de vertrekken zijn te vinden in **bijlage 1**. Ieder vertrek wordt hier benoemd met een nummer, hetzelfde als de nummering van de vertrekken op de plattegrond van de abdijgebouwen uit 1962 (zie 2.1, overzicht van relevante archiefstukken). Deze nummering werd ook overgenomen op de hier bijgevoegde plannen.

Uit het onderzoek is alvast gebleken dat de eerste verdieping van de drie kloostervleugels in grote mate het oorspronkelijke, laat 18de-eeuwse karakter heeft behouden, zowel naar indeling als naar afwerking. In tegenstelling tot wat werd vermoed tijdens de eerste verkennende bezoeken zijn de 19de en 20ste eeuw slechts vertegenwoordigd door kleine en niet systematische aanpassingen, zoals het vernieuwen van deursloten en het verven of behangen van wanden en schrijnwerk.

2.2 Algemene beschrijving van het abdijcomplex

De Sint-Bernardusabdij is gelegen in de Kloosterstraat 71 te 2880 Bornem, ten zuidwesten van de dorpskern en nabij de rechteroever van de zgn. Oude Schelde. Ook wel Engels Klooster genoemd naar de Engelse dominicanen die het klooster bouwden in de late 18de eeuw, worden de kloostergebouwen sinds 1839 bewoond door cisterciënzers. Zij zetten de cisterciënzergemeenschap voort van de Sint-Bernardusabdij in Hemiksem die tijdens de Franse bezetting werd opgeheven. De Sint-Bernardusabdij van Bornem is beschermd als monument sinds 1998².

De kloostergebouwen zijn geschikt rondom het kloosterpand (**fig. 1, plan 1**). Aan de noordzijde van het pand, uitkijkend op de Kloosterstraat, ligt de abdijkerk. De westelijke kloostervleugel strekt zich dieper uit dan de andere vleugels en geeft toegang tot de kerk. Het gedeelte van de westvleugel met twee verdiepingen wordt ook wel "college"

² Beschermingsbesluit van 20 januari 1998.

genoemd³. Aan de zuidkant van de west- en oostvleugel zijn respectievelijk het bijgebouw met het archief en de kloosterbibliotheek aangebouwd. De voormalige vleugel van de lekenbroeders, thans de woonruimte van de kloostergemeenschap, is tegen de westvleugel aangebouwd. Ten westen van de kloostergebouwen zijn lage bijgebouwen als stallen en opslagruimtes rond een binnenplaats geschikt. Ten oosten van de kloostergebouwen ligt de tuin en ten zuiden, aan de andere kant van een kanaaltje, het park. Het geheel van de kloostergebouwen, bijgebouwen, tuinen en park is ommuurd.

2.3 Historische schets van de Sint-Bernardusabdij in Bornem

Wat vandaag de Sint-Bernardusabdij heet was oorspronkelijk het Heilig-Kruisklooster van de Engelse dominicanen⁴. De aanwezigheid van Engelse dominicanen in Bornem laat zich verklaren door de politiek-religieuze context van de 16de en 17de eeuw⁵. Na zijn breuk met de kerk van Rome in 1534, schafte koning Hendrik VIII (1491-1547) tussen 1535 en 1539 de kloosters in het Engelse koninkrijk af. Zijn dochter Elizabeth I (1533-1603) nam in 1559 de titel van *Supreme Governor of the Church of England* aan, waarmee zij het hoofd werd van de Engelse kerk. Na de uitvaardiging van de pauselijke bul *Regnans in Excelis* in 1570 door paus Pius V, waarin koningin Elizabeth I werd geëxcommuniceerd en haar onderdanen werden opgeroepen hun getrouwheid aan de koningin op te geven, werd het ontkennen van de soevereiniteit van de koningin beschouwd als hoogverraad.

Het is in deze conflictsituatie dat Engelse kloostergemeenschappen het kanaal overstaken, waarbij de Spaanse katholieke Zuidelijke Nederlanden een geliefkoosd toevluchtsoord waren. De Ierse franciscanen vonden een onderkomen in Leuven⁶. De Engelse dominicanessen vestigden zich eerst in Vilvoorde, maar verhuisden in 1669 naar Brussel. De Engelse dominicanen vonden na enige omzwervingen onderdak in Bornem in

³ Deze benaming verschijnt voor het eerst bij Van Doninck 1904 en werd overgenomen in De Saedeleer *et al.* 1995. De benaming gaat mogelijk terug op de lezing door Van Doninck van "college" in de in het Engels gestelde archiefstukken van de Engelse dominicanen. Het valt te betwijfelen of het "college" in de archiefteksten inderdaad verwijst naar wat thans als het college wordt aangeduid, maar gemakshalve blijven wij hier deze benaming gebruiken.

⁴ Geschiedenis van het Heilig-Kruisklooster in Van Doninck 1904, Marcus 1995 (met ook de geschiedenis van de abdij in Hemiksem) en Majérus 2001.

⁵ De historische context van Britse bedelorden in de Zuidelijke Nederlanden wordt toegelicht in Majérus 2001, 9-22.

⁶ Zie de uitgave *Lobhāin 1607-2007, Ieren in Leuven* n.a.v. de gelijknamige tentoonstelling in de Centrale Universiteitsbibliotheek te Leuven. Een overzicht van de Britse kloosterorden en hun vestigingen in de Zuidelijke Nederlanden in Majérus 2001, 22-24.

1658, dankzij de plaatselijke heer Frans Coloma⁷. Eerder had diens vader Pedro Coloma in 1603 een klooster opgericht om er de in 1588 ontvangen relieken van het Heilig Kruis in te herbergen. Het lukte echter niet om er een vaste kloostergemeenschap aan te verbinden, totdat dus in 1658 de Engelse dominicanen er hun intrek namen. Daarnaast stichtten de Engelse dominicanen in 1697 een college in de universiteitsstad Leuven⁸.

In 1659 opende het klooster in Bornem een humanioraschool voor leken, het zgn. "college", waar zowel Engelse als Vlaamse jongens werden onderwezen. Ook fungeerde het klooster van Bornem als het belangrijkste steunpunt van de Engelse dominicanen op het vasteland, van waaruit missionarissen werden uitgezonden naar Engeland. In 1769 werd begonnen met de bouw van de huidige kloostergebouwen, die plaats konden bieden aan 150 leerlingen. Ze leerden er Frans en Duits en werden onderwezen in muziek, dans, tekenen en schermen.

In 1794, tijdens de Franse bezetting van de Nederlanden, namen de kloosterlingen de wijk naar Londen. De relik van het Heilig Kruis, het archief en de bibliotheek van het klooster werden meegenomen. In het klooster in Bornem bleven slechts vijf enkelingen op wacht. Het klooster wist echter te ontsnappen aan de opheffing door het uitspelen van de onderwijsfunctie. Daarnaast werd het klooster beschouwd als een Engelse enclave op het continent, waarop de bepalingen die wel golden voor inlandse kloostergemeenschappen niet van toepassing waren. Aldus kon het college in 1795 opnieuw de deuren openen, al vonden nu nog slechts Vlamingen hun weg naar Bornem. In 1809 werden het klooster en het college definitief gesloten. De gebouwen bleven wel in bezit van de Engelse dominicanen tot in 1825.

In 1833 werden de cisterciënzers van de voormalige Sint-Bernardusabdij van Hemiksem⁹ eigenaar van de gebouwen, die zij effectief betrokken vanaf 1839. Het Heilig-Kruisklooster van de Engelse dominicanen heette voortaan de Sint-Bernardusabdij. Met de komst van de cisterciënzers van Hemiksem kwam ook heel wat roerend goed uit die abdij in Bornem terecht: een aanzienlijk deel van het belangwekkende abdijsarchief van Hemiksem, de niet minder belangrijke abdijsbibliotheek, meubelen, schilderijen, goudleder¹⁰ en allerlei gebruiksvoorwerpen.

⁷ Geschiedenis van de Engelse dominicanen in Bornem in Majérus 2001, 264-276.

⁸ Van Even 1895, 503-504.

⁹ Voor de geschiedenis van de abdij te Hemiksem zie Marcus 1992, echter zonder de verdere geschiedenis van de abdij in Bornem.

¹⁰ Het goudleder uit Hemiksem werd in Bornem opnieuw als wandbekleding gebruikt. Bergmans & Koldewij 1992.

3 Archivalische bronnen over het Heilig-Kruisklooster en de Sint-Bernardusabdij

3.1 Overzicht van archieven relevant voor de bouwgeschiedenis

Het archief van het Heilig-Kruisklooster van de Engelse dominicanen in Bornem is verspreid over meerdere instellingen in binnen- en buitenland¹¹. Het grootste deel bevindt zich in het Verenigd Koninkrijk, waar het terecht kwam nadat de Engelse dominicanen in 1794 hun klooster in Bornem hadden verlaten voor Londen. Een deel wordt bewaard in de Archives of the English Province of the Order of Preachers in Edinburgh. Deze archiefinstelling bevat echter, als wij vertrouwen op Majérus, geen stukken die relevant zijn voor de bouwgeschiedenis van het klooster in Bornem. Een ander deel van de kloosterarchieven berust in de Saint-Dominic's Priory in Londen en is op aanvraag raadpleegbaar op microfilm in het Algemeen Rijksarchief te Brussel¹².

Het Londense archief bevat enkele stukken die informatief zijn over de bouwgeschiedenis van het 18de-eeuwse klooster in Bornem. Allereerst is er het *Memoriale* waarin nieuwigheden over de nieuwbouw en schenkingen ter bekostiging ervan worden vermeld¹³. Daarnaast bevat het Londense archief ook de lijst van uitgaven van het klooster voor de jaren 1757-1771 en 1773-1790 die vooral informatief zijn over de detailafwerking van de kloostergebouwen¹⁴.

In het voornoemde *Memoriale* wordt een enkele keer, bij de vermelding van de aanvang van de nieuwbouw in 1769, verwezen naar het *building book*. Dit document is niet aanwezig in Londen en evenmin in de andere door Majérus opgesomde archiefinstellingen die archivalia van de Engelse dominicanen van Bornem bewaren. Al in het begin van de 20ste eeuw vermeldt Van Doninck het *building book* als verdwenen¹⁵. Wellicht werd in dat *building book* de voortgang van de bouwwerken, inclusief de bekostiging ervan, bijgehouden. De administratie van de bouwwerf werd waarschijnlijk afzonderlijk bijgehouden van de overige, meer alledaagse administratie van het klooster. Tussen de uitgaven in voornoemde rekeningen bewaard in Londen duiken weliswaar kosten op aan het gebouwenpatrimonium, maar het gaat om kleine werken die niet toelaten om een ruimer beeld te krijgen van het verloop van de bouwwerken. Het ontbreken van het *building book* is daarom wellicht een aanzienlijke lacune voor de

¹¹ Zie Majérus 2001 voor een overzicht van de archivalia m.b.t. de Engelse dominicanen van Bornem.

¹² Algemeen Rijksarchief te Brussel (ARA), microfilms 6607-6609.

¹³ ARA, *Memoriale Fratrum Praedicatorum Anglorum Conventus Sanctae Crucis in Bornhem 1748* (microfilm 6609).

¹⁴ ARA, *The Book of Expences from the First of January 1757* (microfilm 6607) en de uitgaven van 1773 tot 1790 (zonder titel, microfilm 6608).

¹⁵ Van Doninck 1904, 295-296.

reconstructie van de bouwgeschiedenis van het Bornemse klooster uit de geschreven bronnen.

Het abdijarchief in Bornem laat slechts in mindere mate toe de bouwgeschiedenis tijdens de 19de en 20ste eeuw te achterhalen. Van de abdijkerk zijn het bestek en de voorwaarden van de bouw, opgemaakt door de Antwerpse architect J.E. Franssen, aanwezig¹⁶. Een ontwerptekening van de huidige abdijkerk ontbreekt echter. Opmerkelijk zijn de ongedateerde tekeningen met de voorgevel van een kerk, een doorsnede van een dakconstructie, een plattegrond en een lengtedoorsnede van een kerk¹⁷. Het gaat mogelijk om een niet uitgevoerd ontwerp voor de nieuwe abdijkerk, opgemaakt onder abt Van Ommeren. De plattegrond en de opstand van dit ontwerp benaderen die van de huidige abdijkerk, de voorgevel daarentegen is van een wat laat barokke inspiratie die weinig gemeen heeft met de neoclassicistische stijl van de huidige abdijkerk.

Ontwerpen van en rekeningen m.b.t. de vleugel van de lekenbroeders, de aanbouw met de bibliotheek van provinciaal architect Joseph Schadde (1818-1894) en de aanbouw met de ziekenruimte en het archief ontbreken in het abdijarchief. Wel is er een niet gedateerde begroting voor de bouw van de bijgebouwtjes (koetshuizen, stallen, washuis, ...) ten westen van het kloosterpand en een ontwerptekening van architect Schadde uit 1874 voor de meubels in de bibliotheek¹⁸. Uit 1913 dateert een kostenraming voor het aansluiten van de abdijgebouwen op het elektriciteitsnet met bijhorende plaatsing van elektrische installaties¹⁹.

Aangezien het abdijarchief dus weinig bruikbare gegevens oplevert, moeten de bouwdata van de toevoegingen uit de 19de eeuw elders gezocht worden, namelijk bij Van Doninck en in de inventaris van het bouwkundig erfgoed *Bouwen door de eeuwen heen*, die zich voor de bouwgeschiedenis van de 19de en 20ste eeuw baseerde op de kadastrale archieven van de provincie Antwerpen²⁰.

Iconografische bronnen van de kloostergebouwen zijn schaars (**Bijlage 2**). Voor de bouw van het klooster zijn er wellicht ontwerpen gemaakt, zoals blijkt uit de vermelding van *reprinting the College Plans* in de uitgaven van oktober 1781²¹, maar hiervan is niets bewaard gebleven. Een 18de-eeuws zicht op het klooster vanuit het

¹⁶ Archief van de Sint-Bernardusabdij te Bornem (ASBAB), blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895, *Bestek en Conditien* [...] 26 mei 1840 en *Bestek wegens de kerk van Bornhem* 16 juli 1840.

¹⁷ ASBAB, blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895.

¹⁸ ASBAB, blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895.

¹⁹ ASBAB, blauwe doos AB 41 Th. Schoen 1900-1934.

²⁰ Van Doninck 1904, 367-369; De Sadeleer *et al.* 1995, 37-40.

²¹ ARA, uitgaven van oktober 1781 (microfilm 6608).

zuiden werd gepubliceerd door A. F. Marcus in 1971²². De oost- en de westvleugel zijn nog niet uitgebreid met de zuidelijke aanbousels. Het centrale fronton bevat een oculus en in de westvleugel is in de vijfde travee (tellend vanaf de zuidgevel) een groot venster zichtbaar. Op de achtergrond is het klokkentorentje van de oude kloosterkerk te zien.

Een kadastrale atlas uit het eerste decennium van de 19de eeuw toont een summiere plattegrond van het Heilig-Kruisklooster²³. De lange westvleugel, de zuidvleugel en de oostvleugel van het klooster tekenen zich duidelijk af. Een klein langwerpig volume tussen de west- en de oostvleugel is mogelijk de kloosterkerk. De aanleg van het park met dreven is goed herkenbaar.

Uit de 19de eeuw dateert een foto die de zuidelijke gevel van het klooster toont²⁴. De vleugel van de lekenbroeders (1863) en de bibliotheek (1872) zijn al gebouwd, de aanbouw tegen de westvleugel uit 1903 nog niet. De foto kan daarom gedateerd worden na 1872 en voor 1903. Andere foto's tonen de Sint-Bernardusabdij al met de 19de- en vroeg 20ste-eeuwse toevoegingen²⁵.

Een zicht op het klooster vanuit het zuiden anno 1773 is geen eigentijdse weergave, maar een *a posteriori* reconstructie uit 1903 van de vermeende toestand van het klooster in 1773²⁶. De kloosterkerk op dit zicht is niet waarheidsgetrouw, aangezien niets geweten is over het uitzicht van de kloosterkerk die voorafging aan de huidige abdijkerk. De reconstructie anno 1773 werd samen opgemaakt met het zicht dat de abdij toont anno 1903²⁷.

Tenslotte beschikken we nog over een plattegrond van de gelijkvloerse en de eerste verdieping van de abdijgebouwen, opgemaakt door architect Albert Van Loon in 1962²⁸. De hier opgenomen plannen zijn gebaseerd op deze plattegronden.

3.2 De bouwgeschiedenis uit de geschreven bronnen

De voornaamste eigentijdse bron voor de bouwgeschiedenis van de 18de-eeuwse kloostergebouwen van Bornem is het al genoemde *Memoriale*²⁹. Het vermeldt de afbraak

²² Marcus 1971, 4. De bewaarplaats van dit zicht wordt niet vermeld.

²³ Rijksarchief Antwerpen, Verzamelingen kaarten en plattegronden, kadastrale kaarten en plannen, 275: kadastrale atlas van de gemeente Bornem door de landmeters Gigault en F. Lebrun, beëindigd 1 februari 1807. Het uittreksel waarop het klooster staat werd gepubliceerd door Van Doninck 1904, 341. Een kopie van dit uittreksel is te vinden in ASBAB, grote mappen met tekeningen.

²⁴ Bewaard in de Sint-Bernardusabdij, middengang van het college (1ste verdieping).

²⁵ Roctus & Peeters 1986.

²⁶ ASBAB, grote mappen met tekeningen. Gepubliceerd door Van Doninck 1904, 298.

²⁷ ASBAB, grote mappen met tekeningen. Gepubliceerd door Van Doninck 1904, 370.

²⁸ ASBAB.

van de oude kloostergebouwen in 1769 en het aanvangen van de nieuwbouw in datzelfde jaar onder leiding van de Brusselse architect Jan Vangelder³⁰. De eerste steen van het nieuwe college werd gelegd in 1771. Meerdere schenkingen droegen bij tot de vordering van de bouwwerken: schenkingen voor ramen in 1770, voor deuren en ramen in 1771, voor ramen in 1772, voor de bouw van de infirmerie en het afwerken van de kleine slaapzaal in het college in 1780 en een laatste schenking voor het voltooiën van de vloer van de refter in 1782.

Uit de lijsten van uitgaven kan worden afgeleid dat vanaf de jaren 1770 werd gewerkt aan de afwerking van de kloostergebouwen. Uitgaven werden gedaan aan glas vanaf 1770, aan hang- en sluitwerk voor de ramen in april 1773, aan ijzeren balustrades in oktober 1773, aan (dak?)leien in oktober 1774 en juni 1775, aan vensterglas in oktober 1776, aan houtsnijwerk in april 1777, aan hout voor de bibliotheek in februari 1778 en aan hengsels voor deuren in februari 1787. Betalingen werden ook gedaan voor de inrichting van de vertrekken: fluweel voor de sacristie in maart 1780, kantwerk, *lambrick*³¹ en *paper* (behangpapier?) voor de kleine slaapzaal in september en oktober 1781 en verf, lijnzaadolie en andere ingrediënten in maart 1785.

Nadat zij in 1833 eigenaar waren geworden van het klooster, betrokken in 1839 de cisterciënzers van de opgeheven Sint-Bernardusabdij in Hemiksem de gebouwen. Onder abt Robertus Van Ommeren (1835-1895) werd in 1840 de bouw van de huidige abdijkerk begonnen naar een ontwerp van Franssen³². De nieuwe abdijkerk werd ingewijd op 27 september 1842³³. Tijdens het abbatiaat van Van Ommeren werden nog de vleugel van de lekenbroeders (1863) en de bibliotheek (1872), naar een ontwerp van architect Schadde, toegevoegd³⁴. Het zuidelijke bijgebouw tegen de westvleugel, met o.a. de

²⁹ ARA, microfilm 6609, *Memoriale Fratrum Praedicatorum Anglorum Conventus Sanctae Crucis in Bornhem 1748*.

³⁰ Kan geïdentificeerd worden als of was familie van: de schrijnwerker Jean Van Gelder, werkzaam in het klooster van de Engelse Dominicanessen te Brussel in 1775; de architect Van Gelder die in 1790 de vernieuwing van het klooster van de Capucijnen van Sint-Franciscus te Brussel voltooide; de architect J. Van Gelder die werkzaam was voor de Gentse Sint-Sebastiaansgilde in 1775 en de versiering verzorgde van het Brusselse stadhuis voor de Staten Generaal van 1815. Schriftelijke mededeling door Xavier Duquenne (Brussel), waarvoor onze hartelijke dank.

³¹ Lambrekijn, d.i. een horizontaal hangende reep stof als draperie aan vensters, bedhemel, enz.

³² ASBAB, blauwe doos AB 39 R. V. Ommeren 1835-1895, *Bestek en Conditien [...]*, 26 mei 1840 en *Bestek wegens de kerk van Bornhem*, 16 juli 1840.

³³ Aartsbischoffelijk Archief Mechelen, Map Cisterciënzers Bornem, schriftelijke bevestiging door de aartsbisschop van zijn inwijding van de abdijkerk op 27 september 1842.

³⁴ Van Doninck 1904, 367-369; De Sadeleer *et al.* 1995, 38-39. Over architect Joseph Schadde, zie Meul 1994 en 1999.

ziekenruimte en het abdijarchief, werd gebouwd in 1903 onder abt Thomas Schoen (1900-1934). De herinrichting van de kloostergang met gordelbogen, versierd op de zwikken met de wapenschilden van de orde en van de abt, is een realisatie van abt Amedeus De Bie (1895-1900). Het noordportaal van de abdijkerk en het toegangsgebouwtje tegen de westvleugel werden toegevoegd in de jaren 1950³⁵. De voorziene herbeploistering van de buitengevels, nog aan de gang in 1995, bleef beperkt tot het gedeelte van de westvleugel ten noorden van de vleugel van de lekenbroeders en de gevels van de kloostervleugels die uitzien op de binnentuin³⁶.

³⁵ ASBAB, Blauwe doos zonder opschrift, ongedateerde ontwerpen van het noordportaal van de abdijkerk en het toegangsgebouwtje tegen de westvleugel door architect D. Beckers uit Bornem. Beide ontwerpen kunnen worden gedateerd in de jaren 1950 dankzij een brief van de leverancier van "arduinsteen" voor het noordportaal, gedateerd 12 maart 1956.

³⁶ De Sadeleer *et al.* 1995, 38-39.

4 De buitengevels van de drie kloostervleugels

De buitengevels van de drie kloostergebouwen (**fig. 2, 3, 4, 5**) tellen twee bouwlagen bovenop een half verzonken kelderverdieping. Een lijst van drie baksteenlagen scheidt de gelijkvloerse van de eerste verdieping, de tweede verdieping wordt afgedekt door een kroonlijst. Bovenop de kroonlijst staan de dakkapellen, ingewerkt in het zadeldak. Op het dak van de zuidvleugel bevindt zich een klokkentorentje. De hoeken van de gevels zijn versierd met imitatiebossage in baksteen. De drie centrale traveeën van de zuidgevel zijn verenigd in een kolossaalorde en worden bekroond door een fronton, waarin een rondboognis met een beeld van Sint-Bernardus is aangebracht.

De muren zijn ontleisterd. Enkel de oostvleugel heeft nog zijn bepleistering uit de 19de eeuw bewaard (**fig. 6**). Op de muren van het inkomgebouwtje en de bibliotheek zijn ingesnoerde rechthoeken geschilderd. De muren zijn in baksteen, volgens kruisverband en met formaten gaande van 20 x 8,5-9 x 5 cm in de zuidvleugel tot 18-19,5 x 9,5 x 4,5 en 18,5-19 x 8,5-9 x 4,5-5 cm in de oostvleugel. Het grote rondboogvenster in de westvleugel is afgeboord met zgn. klampstenen, grijs-zwart reducerend gebakken bakstenen. De omlijsting van de getoogde vensters is in blauwe hardsteen uit de streek van Ecausines (Henegouwen). Het vlakke voorkomen van de vensters die uitzien op de pandtuin doet vermoeden dat zij niet voorzien zijn van een hardstenen omlijsting. Boven de smalle, rechthoekige kelderraampjes loopt een band in zandige kalksteen. De steigergaten onder de kroonlijst zijn afgedekt met een wit geverfd houten sierdeksel. Ook het schrijnwerk van de dakkapellen is wit geschilderd.

In de buitengevels laten zich nog enkele bouwsporen opmerken. In de westvleugel is een bouwnaad (**fig. 7**) waarneembaar tussen de tweede en de derde travee (optellend vanaf de vleugel van de lekenbroeders). Deze afbakening van een bouwphase verraadt zich ook in de afstand tussen de steigergaten onder de kroonlijst. De afstand tussen het vierde en het vijfde steigergat is kleiner dan de afstand tussen de andere steigergaten. Ook de afwerking van de vensterlijsten links en rechts van de bouwnaad is verschillend. Rechts van de bouwnaad is de blokvorm van de segmentbogen van het venster zichtbaar in het metselwerk (**fig. 8**), links van de bouwnaad ontbreekt dit aanhangsel (**fig. 9**). In de oostvleugel, verstopt achter de regenpijp, is een bouwnaad (**fig. 10**) zichtbaar tussen de derde en de vierde travee (optellend vanaf de abdijkerk). De voegen links van de regenpijp liggen niet in het verlengde van de voegen rechts ervan. Het schrijnwerk van de twee dakkapellen rechts van de bouwnaad is qua profielen soberder uitgevoerd dan het schrijnwerk van de dakkapellen links van de bouwnaad.

Op de hardstenen omlijsting van de vensters komen geregeld steenhouwersmerken voor (**Bijlage 3**). Vijf merken konden onderscheiden worden. Vier ervan zijn opgenomen in het repertorium van steenhouwersmerken van Van Belle³⁷. Het merk met een P gevat in een D met een kruisje komt het meest voor³⁸. Het merk met de ineens geschreven P, M en D is geattesteerd in de tweede helft van 18de eeuw, onder andere in Kruibeke³⁹. Het merk AM duikt op in de parochiekerk van Vieux-Genappe, gebouwd tussen 1769 en 1779, wat samenvalt met de bouw van het Engels klooster in Bornem⁴⁰. Ook het merk MD verschijnt in de jaren 1780 en 1790⁴¹. Deze steenhouwersmerken zijn dus in overeenstemming met de bouwdata zoals die kunnen worden afgeleid uit de geschreven bronnen. Een merk is niet bekend bij Van Belle, nl. de twee ineengeschoven V's op de vensterlijst van vertrek 157.

De balustrade voor het centrale venster in de zuidgevel (eerste verdieping) is een toevoeging uit de 19de eeuw. In het metselwerk links en rechts van het venster zijn verticale, zwarte lijnen zichtbaar (**fig. 11**). Dat zijn de sporen van de aanhechting van een eerdere balustrade die zichtbaar is op de foto die de zuidkant van de abdij toont tussen 1872 en 1903 (**Bijlage 2, iconografie**). Op de bovenkant van de hardstenen kroonlijst van de centrale deuropening in de zuidgevel zijn sporen zichtbaar van de verankering van de verdwenen balustrade. Deze werd zeker na 1872 vervangen door het huidige exemplaar, smaller dan zijn voorganger en niet voor maar in het raamvlak geplaatst. Samen met de verwijdering van de oude balustrade werden onderaan de raamlijst twee rocailles toegevoegd.

Het grote rondboogvenster in de westvleugel is misschien een 19de-eeuwse herwerking van een grote vensteropening die behoort tot het 18de-eeuwse ontwerp. Op het zicht op het Heilig-Kruisklooster uit de 18de eeuw is op die plaats immers al een grote vensteropening te zien. Het rondboogvenster met het beschilderde timpaan in de oostvleugel dateert samen met het toegangsgebouwtje uit de 19de eeuw. Op het timpaan zijn twee wapens weergegeven (**fig. 12**): links een rechtstaande Maria met kind, het wapen van de Sint-Bernardusabdij van Hemiksem⁴², en rechts een reiger, het

³⁷ Van Belle 1994.

³⁸ Merk 161 in Van Belle 1994. Voor dit steenhouwersmerk wordt als voorbeeld de Sint-Bernardusabdij in Bornem aangehaald, die echter verkeerdelijk in de 17de eeuw wordt geplaatst, Van Belle 1994, 643. Ook geattesteerd in de Sint-Michielsstraat 12 in Gent, Everaert 1995, 116-117.

³⁹ Merk 668 in Van Belle 1994. Voorbeelden in Van Belle 1994, 688.

⁴⁰ Merk 159 in Van Belle 1994. Voorbeelden in Van Belle 1994, 620.

⁴¹ Merk 325 in Van Belle 1994. Voorbeelden in Van Belle 1994, 671-672. Dit merk is ook in Gent opgemerkt en verwijst er naar de familie Mondron, Everaert 1995, 116-117.

⁴² Marcus 1992, 41 over het wapen van de abdij van Hemiksem: [...] *une effigie de Marie couronnée, debout, avec l'enfant*.

embleem van de Sint-Bernardusabdij van Bornem⁴³. Het timpaan drukt zo de continuïteit uit tussen de kloostergemeenschappen van Hemiksem en Bornem. Ook in de zuidgevel werd de cisterciënzer identiteit van de Sint-Bernardusabdij uitgebeeld. De oculus in het fronton werd gedicht om plaats te maken voor een rondboognis met een beeld van de heilige Bernardus.

5 De dakkap van de drie kloostervleugels

De drie 18de-eeuwse kloostervleugels hebben hun oorspronkelijke dakkap bewaard (**fig. 13, 14 en plan 2**). De dakkap behoort tot het type van schaargebint, met twee rijen van gordingen die de kepers dragen. Op de onderdelen van de dakkap zijn gehakte telmerken in Romeinse cijfers aangebracht. Aan de hand van de opeenvolging van de telmerken kunnen enkele fasen in de bouw van de dakkap worden onderscheiden. Een duidelijke onderbreking doet zich voor net ten zuiden van de voormalige vleugel van de lekenbroeders. Na het gespan VII van de westvleugel herneemt zich een nieuwe nummering in noordelijke richting. In de zuidvleugel is een cesuur ten oosten van het dakruitertje, na het gespan VII. De opeenvolging van de telmerken in de oostvleugel is zeer onregelmatig. Een mogelijke cesuur zou kunnen worden gesitueerd ten zuiden van het noordelijke gespan III. De cesuur in de dakkap van de zuidvleugel kan niet verbonden worden met een bouwnaad in dit deel van de abdijgebouwen. Dat is wel het geval voor die in de dakkap van de westvleugel. Hoewel zij niet exact overeenkomt met de bouwnaad in het metselwerk eronder (*supra*) houden beide wellicht verband met elkaar. De speling tussen de cesuur in de dakkap en de bouwnaad in het metselwerk kan wellicht worden verklaard doordat per bouwfase de dakkap niet even ver werd opgetrokken als de onderliggende muren. De vermoede cesuur in de dakkap van de oostvleugel stemt ook daar niet volledig overeen met de onderliggende cesuur in het metselwerk.

⁴³ Het devies van de Sint-Bernardusabdij, overgenomen van de abdij van Hemiksem, luidt "Aan den oiver gheneer ik mij", wat zoveel betekent als "aan de oever voel ik me thuis". De oever slaat op de Scheldeoever, waarmee wederom de band tussen de abdijen van Hemiksem en Bornem wordt uitgedrukt.

6 Interieur van de eerste verdieping van de drie kloostervleugels

6.1 Eerste verdieping, algemeen

De west-, zuid- en oostvleugel bestaan uit een reeks van vertrekken die geschikt zijn langs een middengang (**plan 3 en 4**). Deze indeling van de binnenruimte is nog de originele uit de 18de eeuw. In de oostvleugel houden de bakstenen muren met een rookkanaal netjes in verband op bij de middengang (**fig. 15**). Daarnaast hebben enkele vertrekken (128 en 131 in de oostvleugel en 163 en 166 in de zuidvleugel) een laat 18de-eeuwse aankleding van het plafond (een kooflijst afgeboord door profielen in stuc) die deze indeling van een middengang met vertrekken aan weerszijden bevestigt als de oorspronkelijke uit de 18de eeuw.

In de zuidelijke uiteinden van de oost- en westvleugel bevinden zich grotere vertrekken. In de oostvleugel bestaat dit uiteinde uit een gang tegen de westmuur die de vertrekken 135 en 136 bedient. De bewaard gebleven 18de-eeuwse aankleding van deze kamers bevestigt ook hier de indeling van de binnenruimte als oorspronkelijk. Het zuidelijke uiteinde van de westvleugel telt één vertrek (173) met een laat 19de-eeuwse aankleding. Het valt niet meer uit te maken of dit nog de 18de-eeuwse indeling is, dan wel of ook dit gedeelte oorspronkelijk bestond uit een gang en twee vertrekken.

Op enkele plaatsen zijn de materialen van de wanden van de middengang zichtbaar. Af en toe werd baksteen van mindere kwaliteit gebruikt, vaak brokstukken van te hard gebakken exemplaren. De meest voorkomende constructie van de wanden bestaat uit een raamwerk van houten stijlen en regels waarop dunne houten latjes zijn gespijkerd (**fig. 16**). Daarop werd een mengsel van leem en/of kalk, zand en haar uitgestreken. Uitgaven voor *chalk, hair and mortar* in 1779, *chalk* in 1773, *lime from Tournay* in 1780 en *lime* in 1782, 1784 en 1786 verwijzen misschien naar het aanmaken van pleister voor deze niet dragende binnenmuren. Dezelfde techniek werd gebruikt voor kamerwanden in het kasteel d'Ursel in Hingene in de jaren 1790⁴⁴ en bleef in gebruik tot in de vroege 19de eeuw, zoals in de abdijkerk van Bornem zelf (1840-1842), waar het tongewelf van de hoofdbeuk nog in die techniek is opgetrokken.

De hoeken van de wanden bij de ontmoeting van de oost-, zuid- en westvleugels zijn versierd met een kwartbol profieltje, gepleisterd en geverfd. Deze versiering behoort tot de 18de-eeuwse afwerking van het interieur.

De overdekking van de drie kloostervleugels bestaat uit kinderbalken op moerbalken. Enkel de moerbalken zijn zichtbaar gelaten. De kinderbalken zijn zoals de

⁴⁴ De inrichting van het interieur van het kasteel d'Ursel wordt geplaatst in 1790-1794, onder hertog Wolfgang-Willem d'Ursel (1750-1804). De Saedeleer *et al.* 1995, 95.

wanden van de middengang bedekt door houten latjes waarop pleister is uitgestreken, waardoor de afzonderlijke kinderbalken niet meer zichtbaar zijn (**fig. 17**).

Er zijn slechts weinig toevoegingen later dan de 18de eeuw: de houten plint van de middengang van de vleugels, de vloerbedekking in linoleum (**fig. 18**) van de middengang (ca. 1900), herstellingen van de kwartbolle profielen op de hoeken in geverfd hout en op sommige plaatsen het hernieuwen van de wanden van de middengang met gipsen platen (**fig. 19**).

6.2 *Interieur van de vertrekken op de eerste verdieping*

6.2.1 Vloer, wanden en plafond

Langsheen de middengang van de oost-, zuid- en westvleugels zijn vertrekken geschikt. De meeste zijn één travee breed en tellen één venster. Enkele vertrekken zijn twee traveeën breed met twee vensters (131, 132, 156, 158, 159, 163, 198, 201, 202), of zijn groter door hun plaats op de hoek van twee vleugels (140, 184). Sommige vertrekken bestaan uit twee kamertjes gescheiden door een wand met een binnendeur (129 en 130, 145 en 146, 154 en 155). Zo breed als of bijna even breed als de vleugels zijn de vertrekken 135, 136 en 173, de grootste ruimte op de eerste verdieping.

De vertrekken van een travee zijn zeer sober uitgevoerd: een plankenvloer, bepleisterde en geverfde wanden en een bepleisterd en geverfd plafond met moerbalken. In sommige vertrekken ligt de plankenvloer hoger dan de middengang, in andere op dezelfde hoogte of lager dan de middengang. De plankenvloer van de vertrekken is soms haaks op de middengang georiënteerd, elders loopt hij evenwijdig met de middengang. Een regelmaat laat zich hierin niet opmerken. De enige versiering in deze vertrekken is een kwartbol profiel, in pleister en geverfd, dat de vensteropeningen afboordt. In sommige vertrekken is deze versiering thans verborgen achter behangpapier of hebben opeenvolgende verflagen het oorspronkelijke profiel afgevlakt.

Enkele vertrekken hebben wel een decoratie die nog uit de late 18de eeuw dateert (128, 131, 135, 136, 163, 166 en de traphallen 133/139 en 174/175). In deze vertrekken zijn de vakken van het plafond versierd met een kooflijst die onder- en bovenaan is afgeboord door een profiel in stuc. In de vertrekken 135 en 136 kreeg ook de moerbalk een versiering van profielen in stuc (**Bijlage 4, profielen**). Tegen de zuidmuur van de vertrekken 128 en 131 zijn kamerhoge wandkasten aangebracht, die ook behoren tot de oorspronkelijke, laat 18de-eeuwse inrichting van het interieur (zie 4.2.6 Nagelvaste onderdelen). De versiering van de plafonds en de vormgeving van de wandkasten kondigen de ingehouden en sobere versiering aan van het classicisme uit het

einde van de 18de eeuw. Vertrekken in het kasteel d'Ursel in Hingene (inrichting van het interieur tussen 1790 en 1794) vertonen een nagenoeg identieke versiering van de plafonds met een kooflijst, onder- en bovenaan afgeboord door gestuukte profielen (**fig. 20**). De sleutelplaten en het beslag van de handgrepen op de kastdeuren en laden in de vertrekken 128 en 131 laten echter nog zwierige vormen zien die verwijzen naar de rococo uit het midden van de 18de eeuw. Anderzijds heeft de wandkast in vertrek 131 bovenaan een tandlijst, een stijlelement dat de vormen ontleend aan de antieke oudheid van het einde van de 18de eeuw aankondigt.

De afwerking van de vertrekken 128, 131, 135, 136, 163, 166, 185 en 186 werd nader onderzocht door het team conservatie/restauratie van het VIOE. Aan de hand van steekproeven kon de stratigrafie van de opeenvolgende afwerkingslagen van de muren, de plafonds met de kooflijsten en de profielen, het schrijnwerk en de luiken van de vensters en de wandkasten in de vertrekken 128 en 131 worden opgesteld (**Bijlage 5**). Hieruit bleek dat de 18de-eeuwse afwerking nadien slechts weinig overschilderd is geweest.

Een aantal vertrekken hebben een aankleding die tot stand kwam nadat de cisterciënzers hun intrek hadden genomen in de kloostergebouwen. Het plafond van de vertrekken 125 en 126 is versierd met een profiel in stuc dat sterk verschilt van de laat 18de-eeuwse profielen van de kooflijsten (**Bijlage 4, profielen**). Aangezien het verloop van het profiel in vertrek 125 bepaald wordt door de steunberen van de abdijkerk (1840-1842) kan deze versiering dan ook omstreeks 1840 worden geplaatst. Vertrek 125 was tot voor kort in gebruik als kapel. Deze functie laat zich wellicht verklaren door de ligging van het vertrek, waar men via een venster uitkijkt op het koor van de abdijkerk.

Het vertrek 173 heeft een rijke eclectische decoratie met talrijke sierelementen (profielen langsheen het plafond, sierconsoles, medaillons met florale motieven op het plafond, etc.), kleurige beschilderingen en een parketvloer. Deze aankleding van vertrek 173 dateert uit het einde van de 19de eeuw.

In het college is de plankenvloer van het vertrek 111 beschilderd met een tapijtimitatie (**fig. 21**). De boorden zijn met bruinrode sjabloonschilderingen versierd, erbinnen suggereren verfstrepen de textuur van een tapijt. De beschildering kan in de 19de eeuw worden gedateerd. Thans ligt hierop een vloerbedekking van linoleum.

De vertrekken 195 en 196 zijn als badkamers volledig vernieuwd in het laatste kwart van de 20ste eeuw: een verhoogde vloer, een vals plafond, nieuwe deuren en nieuw schrijnwerk in de vensters.

Een weinig nauw te dateren toevoeging, die echter niet behoort tot de laat 18de-eeuwse inrichting van het interieur, zijn de plinten van de middengang en van de vertrekken.

6.2.2 Deuren en sloten

De meeste deuren op de eerste verdieping van de kloostervleugels zijn paneeldeuren die opendraaien naar het vertrek toe, weg van de middengang (**fig. 22**). Het deurvlak bestaat uit twee rechthoekige panelen, een klein onderaan en een groot bovenaan. Deze rechthoeken bevatten een kussen, dit is een licht verheven vlak, omrand door een bossing en een geprofileerde lijst. De deuren zijn gevat in een geprofileerd deurkozijn op een sober geprofileerde plint. Boven sommige deuren bevindt zich in het muurvlak een vierkant of rechthoekig venster, bestaande uit glaspanelen gevat in metalen, soms houten roeden.

Tussen de deuren en de kozijnen onderling zijn kleine verschillen in de detailuitvoering. De lijsten op de deuren hebben soms een groot halfbol profiel, op andere deuren vervormt dit halfbol profiel tot een sterk uitzwenkend profiel. Sommige kussens in de rechthoekige panelen kregen een schouderstuk mee, een motief dat ook aanwezig is op de kastdeuren van de wandkasten in de vertrekken 128 en 131.

Deze paneeldeuren met rechthoeken gevat in geprofileerde lijsten en de bijhorende deurkozijnen horen vormelijk thuis in de late 18de eeuw. Scheuren in het pleisterwerk op de muren van de middengang kunnen wel wijzen op het verplaatsen van deuren. De eerder besproken lichte structuur van de niet dragende muren van de middengang laat dergelijke aanpassingen gemakkelijk toe.

De laat 18de-eeuwse deuren bevatten nog sloten uit die tijd. Sommige sloten zijn volledig bewaard gebleven, andere onvolledig met latere aanpassingen. Geregeld zijn sporen van oudere sloten zichtbaar (contouren van verdwenen of verplaatste sleutelplaten of slotkasten), wat wijst op hergebruik en/of verplaatsing van deuren. Alle 18de-eeuwse deursloten zijn oplegsloten (**Bijlage 6**)⁴⁵. De slotkast met het sluitmechanisme is op de deur geplaatst, aan de binnenzijde van het vertrek, en het slot wordt binnenin bediend door een schuifgreep op de slotkast. Aan de buitenzijde van de deur is het sleutelgat gevat in de sleutelplaat. De dagschoot past in de sluitkast op het deurkozijn. De sluitkast is een gebogen metalen plaat, waarvan de twee zijden op het kozijn zijn bevestigd. De ronde plooi van deze plaat steekt uit het vlak van het deurkozijn.

De 18de-eeuwse slotkasten zijn min of meer vierkant en met vier schroeven bevestigd aan de deur. De schuifgreep op de slotkast vernauwt naar de knop van de

⁴⁵ Oplegsloten zijn typisch voor de 18de eeuw, Declercq *et al.* 1998, 46.

schuifgreep toe. In enkele sloten is de plaats en de vorm van de schuifgreep afwijkend: minder in de hoek van het vlak van de slotkast geplaatst (vertrekken 149 en 165), een flauwere vernauwing van de schuifgreep (vertrek 149) of haast geen vernauwing (vertrek 165). Als enige heeft de slotkast van vertrek 149 een zgn. knip of nachtschuif, een hendeltje op de slotkast dat een bijkomende sluiting van de deur van binnenuit biedt. De baard van de sleutel wordt slechts zelden zichtbaar gelaten in de slotkast (vertrek 142).

Verschillende vormen van sleutelplaten zijn te onderscheiden bij de 18de-eeuwse sloten. Het deurslot van vertrek 149 heeft als enige een eenvoudige, grote rechthoekige sleutelplaat. Een andere vorm is de sleutelplaat met een puntig leliemotief (type 1). Deze sleutelplaten zijn te vinden in de vertrekken 165, 187 (verdwenen maar herkenbaar door de negatieve afdruk van de sleutelplaat in de verf op de deur) en 192 (intact). Het meest frequent zijn de sleutelplaten die uitlopen in een drielob (type 2). Vormelijk herinneren deze sleutelplaten aan de drielobbige platen met de beugels voor de schuiven van de ramen. Een datering van deze sleutelplaten in de jaren 1770 is daarom aannemelijk. Ruitvormige sleutelplaten (type 3) komen geregeld voor. Ze kunnen worden gedateerd tussen de late 18de en de vroege 19de eeuw (mondelinge bron G. Everaert). De ruitvorm kwam dan pas voor. Een laatste groep zijn de ovaalvormige sleutelplaten van de vertrekken 164, 167, 185 en 188 (type 4). Deze kunnen in de late 18de eeuw gesitueerd worden⁴⁶.

Sloten die vanaf de 19de eeuw werden aangebracht behoren meestal tot het type van de insteeksloten. In tegenstelling tot de oplegsloten wordt het sluitmechanisme niet op maar in de deur verwerkt. Het insteekslot wordt bediend door krukken, handvaten die door een op- en neerwaartse beweging de dagschoot in en uit trekken om zo de deur te openen en te sluiten.

De vorm van de kruk van de deur (**fig. 23**) tussen de vertrekken 124 en 125 neigt naar het Empire (mondelinge bron G. Everaert), wat in overeenstemming is met de profielen in vertrek 125 die in de vroege 19de eeuw kunnen worden geplaatst (*supra*). Iets jonger van vormgeving zijn de krukken van de sloten van de vertrekken 157 en 198. Vertrek 159 bezit een kruk uit bakeliet. Uit het interbellum dateren de sloten met kruk op een ovale plaat van de firma NEMEF⁴⁷ (vertrekken 128, 160 en 193).

⁴⁶ Vergelijk bijvoorbeeld met de sleutelplaat van een deur van een huis in de Geldmunt in Gent, onderdeel van een verbouwing uit 1786. Everaert 1995, 108.

⁴⁷ <http://nl.wikipedia.org>, zoekterm 'Nemef': "NEMEF (acroniem voor **NE**derlandsche **ME**ubelsloten **F**abriek) werd in 1921 als Naamloze vennootschap opgericht door W. Knapp. NEMEF leverde destijds meubelsloten aan de vele meubelmakers rond Apeldoorn. Vanaf 1924 begon Knapp met het fabriceren van huisdeursloten. [...]". Webartikel geraadpleegd op 20/11/2007.

Enkele van de 19de-eeuwse sloten zijn oplegsloten. In vertrek 161 ligt de schuifgreep op de slotkast (met zichtbaar sleutelgat in de slotkast). In de vertrekken 140 (midden 19de eeuw, mondelinge bron G. Everaert) en 162 (interbellum, mondelinge bron G. Everaert) is de schuifgreep verwerkt in de slotkast. Het deurslot van vertrek 162 heeft voor het sleutelgat een beweegbaar plaatje, waarop een vuurtoren is afgebeeld. De sluitkasten van de 19de- en 20ste-eeuwse deursloten zijn, anders dan in de 18de eeuw, niet op de deurkozijn gelegd maar ingewerkt in het deurkozijn (vertrekken 128, 130, 132, 157, 184, 198). Uitzonderingen zijn de sluitkasten van de deursloten van 156, 166 en 161, opgelegd op de deurkozijn.

Op de twee verdiepingen van het college zijn de deuren veelal vernieuwd. De grote deur tussen vertrek 114 en de middengang is 18de-eeuws, met inbegrip van het sluitwerk dat van hetzelfde type is als het 18de-eeuwse sluitwerk van de vensters in de kloostervleugels. Ook nog mogelijk 18de-eeuws zijn de deuren van de vertrekken 119, College 1 west, College 10 oost, de deur tussen de zolder en de middengang van het tweede verdiep en het kozijn aan de binnenzijde van de deur van vertrek 115. 19de-eeuws zijn de deuren van de vertrekken 111, 112, 113, College 2 west en College 8 oost. 19de-eeuwse insteeksloten met krukken, zoals in de vertrekken 157 en 198, komen voor in de vertrekken College 1 west, College 2 west en College 8. Alle andere deuren, met inbegrip van de sloten, zijn nieuw ingezet in de tweede helft van de 20ste eeuw.

Samenvattend hebben vele vertrekken van de kloostervleugels nog deuren uit de late 18de eeuw, de bouwtijd van de kloostergebouwen, met vaak nog 18de-eeuwse sloten. Wel moet rekening worden gehouden met hergebruik of verplaatsing van de 18de-eeuwse deuren. Herhaaldelijke wijzigingen van de sloten wijzen in die richting. De meeste deuren van de vertrekken van het college zijn vernieuwd in de 19de en vooral in de 20ste eeuw.

6.2.3 Vensters

De vensters (**Bijlage 7**) zijn draairamen met twee vaste bovenlichten. De glaspanelen zijn gevat in roeden van gewalst metaal, behalve in drie vertrekken (125, 126, 127) waar de raamroeden in hout zijn. Dit stemt overeen met de bouwnaad die zich bevindt tussen de vertrekken 127 en 128 (*supra*). De raamvleugels onder het kalf zijn elk in drie glaspanelen onderverdeeld. Enkel de raamvleugels van de vensters op de tweede verdieping van het college zijn elk in twee glaspanelen onderverdeeld. De vaste bovenlichten boven het kalf tellen één volledig glaspaneel en één onregelmatig

glaspaneel onder de ronding van de segmentboog. Het walsen van metalen raamroeden komt in de zuidelijke Nederlanden in gebruik vanaf ca. 1770 (mondelinge bron G. Everaert). Elk van de vier onderdelen van het raam heeft een eigen binnenluik in populierenhout (mondelinge bron G. Everaert). Sommige vensters hebben op de houten vensterbank een houtblokje met groeven, zodat het raam in verschillende standen kan openstaan.

De ramen vertonen drie verschillende vormen van sluitwerk (**Bijlage 7**). Het meest voorkomende type van sluitwerk bestaat uit schuiven die in beugels op het kalf en de onderdorpel worden geduwd om het raam te sluiten. Op de rechter vensterhelft is bovenaan een lange schuif en onderaan een korte schuif aangebracht. De schuiven zijn aangebracht op een drielobbig schuifplaatje dat in de raamstijl is geschroefd. Om de raamvleugels open te trekken of dicht te duwen is een T-vormige sluitstang met een schroefdraad in de raamstijl geschroefd. In Gent is dit sluitsysteem met schuiven vooral te vinden in de eerste helft van de 18de eeuw, al loopt het gebruik ervan nog enkele decennia door in 'minder belangrijk werk'⁴⁸. Een datering van dit sluitwerk in Bornem in de jaren 1770 is daarom aannemelijk.

Een tweede type van sluitwerk in Bornem zijn de pompspanjoletten met een geknikt handvat. Het handvat met een langwerpige uiteinde in messing bedient een tandwiel dat twee staven in beweging brengt. De bovenste staaf haakt in een beugel, de onderste staaf schuift in een beugel. Op de raamstijl is een bolvormige trekker in messing bevestigd. Deze vorm van pompspanjolet komt voor vanaf de jaren 1860 (mondelinge bron G. Everaert). In Bornem komt dit type voor als nieuw aangebracht sluitwerk op 18de-eeuwse ramen, maar ook in de zuidelijke aanbouw van de westvleugel uit 1903.

Het derde type is ook een pompspanjolet en leunt dicht aan bij het voorgaande type. Het rechte handvat heeft een blokvormige basis en heeft een afgeplatte bol als uiteinde. In de vertrekken rond de binnentuin komt dit type één keer voor (vertrek 161). Op de eerste verdieping van het college komt uitsluitend dit type voor.

6.2.4 Stookplaatsen

Enkele van de grote vertrekken bezitten een stookplaats (128, 131, 132, 135, 136, 159). De stookplaatsen sluiten er aan op de rookkanalen die deel uitmaken van bakstenen dwarsmuren. Deze muren lopen van de gelijkvloerse verdieping over de eerste verdieping tot in de zolder. In de vertrekken 135 en 136 is de bovenrand van de

⁴⁸ Everaert 1993, 78.

rookkanalen opgenomen in de kooflijsten met profielen die de omtrek van het plafond volgen. In de vertrekken 128 en 131 zijn de stookplaatsen opgenomen in het schrijnwerk van de wandkasten. De aankleding van de schouw van vertrek 159 is 20ste-eeuws.

6.2.5 Trappen

Drie trappen verbinden de gelijkvloerse verdieping met de eerste verdieping. Twee trappen bevinden zich op het westelijke en oostelijke uiteinde van de zuidvleugel (vertrekken 133-139 en 174-175), een derde trap bedient de twee verdiepingen van het college (vertrek 121). De trappen in de zuidvleugel zijn houten bordestrappen. Ze bestaan uit twee rechte steektrappen met halverwege een bordes met een houten plankenvloer. De trappen hebben op de gelijkvloerse verdieping een trappaal die het begin van de trapleuning markeert. De handgreep van de trapleuning is versierd met ingeschroefde bollen. Beide trappen kunnen nog dateren uit de late 18de eeuw (mondelinge bron G. Everaert). De trap in het college is een houten slingertrap met bordessen halverwege de verdiepingen. Tegen de muur is een handlijst bevestigd, de trapleuning is versierd met balusters en een trappaal. De onderkant van de trap is versierd met plafondspiegels afgeboord door profielen in stuc. Deze trap in laat-Empire werd in de 19de eeuw ingebracht (mondelinge bron G. Everaert). In vertrek 157 leidt een trap in laat-Empirestijl naar de zolder. De balkondeur in het vertrek en de ligging ervan centraal in de zuidgevel, met uitzicht op het park, duiden deze kamer aan als de verblijfplaats van een belangrijk persoon. Deze functie werd opgeheven toen hier de trap werd ingebracht, wellicht in de jaren 1830 (mondelinge bron G. Everaert).

6.2.6 Nagelvaste onderdelen

Veel vertrekken zijn voorzien van houten kasten. Deze zijn telkens geplaatst in een hoek van het vertrek en hebben één deur. Ze vormen een vierhoekige bergruimte van gemiddeld 80 op 60 cm. De kast van vertrek 145 is als enige driehoekig. Sommige kasten hebben nog originele kapstokken binnenin en aan de buitenzijde bovenaan. Deze kapstokken hebben dezelfde vorm als die op de deuren van de vertrekken. De kast van vertrek 161 heeft nog een origineel 18de-eeuws trekkertje (mondelinge bron G. Everaert).

In de vertrekken 128 en 131 van de oostvleugel zijn tegen de zuidelijke wand 18de-eeuwse wandkasten opgetrokken. In vertrek 128 beslaat de wandkast de volledige

wand en is de kroonlijst opgenomen in de geprofileerde kooflijst van het plafond. In vertrek 131 loopt de wandkast niet door tot aan het plafond en is er bovenaan een tandlijst. De indeling van beide wandkasten is gelijkaardig: een visuele symmetrische verdeling in vijf, centraal een kast met een beglaasde draaideur met oplegslot, links daarvan een kast met draaideur zonder glas, ook met oplegslot, en rechts het rookkanaal met onderaan een stookgat. Voor dit rookkanaal bevond zich ooit een deur, de holtes voor het slot ervan zijn in vertrek 128 nog zichtbaar. Uiterst links en rechts bevinden zich twee bijkomende smalle kasten met draaideuren, opgevat als de schachten van twee pilasters. De deuren vertonen dezelfde schouderstukken als de toegangsdeur van het vertrek. De laden onder de middelste kast hebben handvaten met rococobeslag. In de plint eronder bevindt zich een verborgen lade. De plinten links en rechts van het middelste gedeelte zijn valse, geschilderde plinten. Op de linker kastdeur in vertrek 128 is binnenin een 19de-eeuwse geschreven lijst van boeken gekleefd. In vertrek 131 is de middelste kast binnenin bekleed met 19de-eeuws behangselpapier. In vertrek 128 zijn de schabben van de middelste kast afgerond met hetzelfde kwartbol profieltje dat in de rest van de vertrekken ook voorkomt. De knipjes om de kastdeuren dicht te houden zijn dezelfde als die van de binnenluiken van de ramen van alle bestudeerde vertrekken. Ook de hoge kasten in de vertrekken 199 (bergplaats in de westvleugel) en 144 (halletje in de oostvleugel) dateren vermoedelijk nog uit het einde van de 18de of het begin van de 19de eeuw (mondelinge bron G. Everaert). Recenter, uit ca. 1900, zijn de kasten met de collectie opgezette dieren in vertrek 198.

6.2.7 Technische voorzieningen

Tot de 20ste-eeuwse ingrepen behoren de voorzieningen voor water (wastafels), verlichting en verwarming. In 1913 werd de abdij aangesloten op het elektriciteitsnet, met bijhorende installatie van de nodige apparatuur in de gebouwen⁴⁹. Hiervan resten misschien nog de gebogen armen voor de lampen in de vertrekken 143, 147 en 187. De huidige apparatuur voor verlichting dateert uit de jaren 1950⁵⁰. In vertrek 156 bleef als enige nog een armatuur voor gasverlichting bewaard.

⁴⁹ Zie voetnoot 17.

⁵⁰ Mondeling mededeling broeder Lambertus, abdij Bornem.

7 Besluit

De Sint-Bernardusabdij van Bornem is gevestigd in de gebouwen van het voormalige Heilig-Kruisklooster van de Engelse dominicanen. De Engelse dominicanen vestigden zich in 1658 in Bornem. Geschreven bronnen vermelden de aanvang van de kloostergebouwen in 1769, onder leiding van de Brusselse bouwmeester Jan Vangelder. De werken aan het nieuwe klooster duurden tot in de vroege jaren 1780. Nadat de cisterciënzers van de voormalige Sint-Bernardusabdij van Hemiksem in 1839 hun intrek hadden genomen in de kloostergebouwen te Bornem, werd in 1840-1842 de nieuwe abdijkerk gebouwd naar een ontwerp van architect J. E. Franssen. In 1863 volgde de toevoeging van de vleugel van de lekenbroeders, in 1872 het hoekpaviljoen met de bibliotheek, ingericht naar een ontwerp van architect Joseph Schadde, en in 1903 het hoekpaviljoen met het abdijsarchief.

Op de hardstenen vensterlijsten van de buitengevels van de kloostervleugels komen geregeld steenhouwersmerken voor. Zij dateren uit het laatste kwart van de 18de eeuw en bevestigen aldus de bouwdata uit de geschreven bronnen. Binnenin op de eerste verdieping –het voorwerp van deze deelstudie– is de toestand uit de bouwtijd (1769-ca. 1780) in grote mate bewaard gebleven. De indeling met een middengang waarlangs de vertrekken zijn geschikt, is nog oorspronkelijk. Dat blijkt uit volgende waarnemingen: de bakstenen dwarsmuren met de rookkanalen houden in verband op bij de middengang en de omtrek van de plafonds van enkele vertrekken met laat 18de-eeuwse versiering wordt bepaald door de middengang. De wanden van de middengang zijn opgebouwd uit stijl- en regelwerk met houten latjes waarop een mengeling van kalk, zand, mortel en haar is uitgestreken. Indentiek dezelfde techniek om niet dragende binnenwanden op te trekken werd opgemerkt in het kasteel d'Ursel in Hingene, waar de vertrekken in de jaren 1790 werden ingericht.

De vele kleine vertrekken op de eerste verdieping van de drie kloostervleugels zijn wellicht slaapkamers van studenten van de humanioraschool, die hier werd ingericht door de Engelse dominicanen. De grotere vertrekken kunnen eerder worden beschouwd als leslokalen en studieruimten. Vandaar ook de aanwezigheid van wandkasten in de vertrekken 128 en 131, die mogelijk dienden als bibliotheekkasten. De kleine vertrekken van een travee breed zijn sober uitgevoerd: een houten plankenvloer, gepleisterde en geverfde wanden en een bepleisterd en geverfd plafond met zichtbare moerbalken. De enige versiering is een bol profieltje dat de vensteropening omrandt. Dergelijke bolle profieltjes zijn ook aanwezig op de hoeken waar wanden van de middengang elkaar ontmoeten.

Enkele grotere vertrekken kregen wel een decoratieve afwerking van de plafonds (vertrekken 128, 131, 133/139, 135, 136, 163, 166, 174/175), die dateert uit de

bouwtijd van de kloostergebouwen in de jaren 1770-1780. De afwerking van de plafonds bestaat uit een kooflijst, afgeboord door profielen in stuc. In twee vertrekken werden ook de moerbalken versierd met profielen in stuc (vertrekken 135 en 136). Bijzonder zijn eveneens de wandkasten in de vertrekken 128 en 131, die behoren tot de originele, laat 18de-eeuwse inrichting.

Van de laat 18de-eeuwse afwerking van de kloostervleugels bleven bovendien nog heel wat vensters met hun schrijnwerk en hang- en sluitwerk bewaard. Het sluitwerk bestaat uit schuiven die in beugels op het kalf en de dorpel worden geschoven. De beugels zijn bevestigd op drielobbige plaatjes. Vele vertrekken op de eerste verdieping van het kloosterpand bezitten laat 18de-eeuwse deuren, met inbegrip van laat 18de-eeuwse deursloten. Deze 18de-eeuwse deursloten zijn oplegsloten.

Na 1839, toen de cisterciënzers de kloostergebouwen betrokken, werd slechts weinig ingegrepen op de laat 18de-eeuwse inrichting. Het klooster van de Engelse dominicanen werd immers niet opgeheven tijdens de Franse bezetting van de Zuidelijke Nederlanden in de jaren 1790 (zie 1.3), maar bleef tot 1825 in bezit van de Engelse dominicanen. De cisterciënzers, die het klooster omdoopten tot de Sint-Bernardusabdij, troffen dus nog intacte kloostergebouwen aan. Daarom bleven de 19de- en 20ste-eeuwse ingrepen in de 18de-eeuwse kloostervleugels veelal beperkt tot niet systematische en kleine aanpassingen zoals de vernieuwing van sluitwerk van ramen en deursloten. Grotere ingrepen waren de bedekking van de plankenvloer van de middengang van de drie kloostervleugels met linoleum en de rijke, eclectische binnenaafwerking van vertrek 173. De twee verdiepingen van het college daarentegen hebben veel minder bewaard van hun laat 18de-eeuwse afwerking. De indeling volgens een middengang behoort nog tot de late 18de eeuw, maar de inrichting van de vertrekken is grotendeels vernieuwd. Het sluitwerk van de ramen is veelal vernieuwd in de 19de eeuw. Ook de deuren zijn vernieuwd, enkele in de 19de eeuw maar de meeste in de 20ste eeuw. Wellicht heeft het college een langer actief gebruik gekend dan de eerste verdieping van de drie vleugels, wat aanleiding gaf tot meer aanpassingen.

De belangrijkste toevoegingen van de 19de en 20ste eeuw aan het Heilig-Kruisklooster/Sint-Bernardusabdij werden niet gedaan in de 18de-eeuwse kloostergebouwen, maar erbuiten, nl. door de bouw van de abdijkerk (1840-1842), de aanbousels van de vleugel van de lekenbroeders (1863) en de hoekpaviljoenen met de bibliotheek (1872) en de archiefruimte (1903). Opvallend is dat deze toevoegingen de bouwstijl van de 18de-eeuwse kloostergebouwen navolgen, waardoor de continuïteit van het kloosterleven in Bornem, eerst door de dominicanen en daarna door de cisterciënzers, een architecturale uitdrukking heeft gekregen.

8 Bibliografie

8.1 Onuitgegeven bronnen

Rijksarchief te Antwerpen (RAA), Verzamelingen kaarten en plattegronden, kadastrale kaarten en plannen

- 275: kadastrale atlas van de gemeente Bornem door de landmeters Gigault en F. Lebrun, beëindigd op 1 februari 1807.

Archief van de Sint-Bernardusabdij te Bornem (ASBAB), blauwe doos AB 39 R.V.
Ommeren 1835-1895

- *Bestek en Conditien, ingevolge de welke alle de werken zullen gemaekt worden met de levering van de daer aen benodigde materialen en arbeyds loonen tot het bouwen eener kerk, binnen de abdey van den Heyligen Bernardus onder de gemeente Bornhem*, opgemaakt te Antwerpen op 26 mei 1840 door J. E. Franssen.
- *Bestek wegens de kerk van Bornhem*, opgemaakt te Bornem op 16 juli 1840 door J. (sic) Franssen.
- *Projet pour la Construction des meubles de la Bibliothèque de l'Abbaye de Saint-Bernard à Bornhem*, opgemaakt te Antwerpen op 21 maart 1874 door J. M. Schadde.
- Ongedateerde tekeningen met de voorgevel, plattegrond en lengtedoorsnede van een kerk, en met een doorsnede van een dakconstructie.
- Ongedateerde begroting voor de bouw van bijgebouwtjes (koetshuizen, stallen, washuis).

(ASBAB), blauwe doos AB 41 Th. Schoen 1900-1934

- Brief aan de abt met raming van de kosten voor het aansluiten van de abdij op het elektriciteitsnet, opgemaakt te Gent op 29 mei 1913.

Archief van de Sint-Bernardusabdij te Bornem (ASBAB), Blauwe doos zonder opschrift

- Ongedateerde ontwerpen van het noordportaal van de abdijkerk en het toegangsgebouwtje tegen de westvleugel door architect D. Beckers uit Bornem.

Archief van de Sint-Bernardusabdij te Bornem (ASBAB), grote mappen met tekeningen

- Kopie van het uittreksel uit de kadastrale atlas van de gemeente Bornem, bewaard in het Rijksarchief te Antwerpen (zie aldaar).
- Prent met de vermeende toestand van het Heilig Kruisklooster van Bornem in 1773, opgemaakt in 1903.
- Prent met de toestand van de Sint-Bernardusabdij van Bornem in 1903, opgemaakt in 1903.

Algemeen Rijksarchief te Brussel (ARA), microfilms van het archief van de Engelse dominicanen van Bornem bewaard in de Saint-Dominic's Priory in Londen

- *Memoriale Fratrum Praedicatorum Anglorum Conventus Sanctae Crucis in Bornhem 1748*, microfilm 6609.
- *The Book of Expences from the First of January 1757*, microfilm 6607.
- (zonder titel) Uitgaven van 1773 tot 1790, microfilm 6607.

Aartsbisschoppelijk Archief Mechelen (AAM)

- Map *Cisterciënzers Bornem*, schriftelijke bevestiging door de aartsbisschop van de inwijding van de abdijkerk op 27 september 1842.

8.2 Werken

BERGMANS A. & KOLDEWEIJ E. 1992: Inventaris van het 17de- en 18de-eeuwse goudleder in Vlaanderen, *Monumenten & Landschappen*, nr. 6, 11: 33-46.

BONNER P. & DIRIKEN P. 1986: *Bornem*, Toeristisch-recreatieve gids van Antwerpen, 3.1, Sint-Truiden.

DECLERCQ R., LEM J. & VANLOOKE D. 1998: *Open of dicht. Geschiedenis van sleutel en slot*, Nieuwpoort.

DE SAEDELEER S., KENNES H., PLOMTEUX G. & STEYAERT R. 1995: *Bouwen door de eeuwen heen in Vlaanderen. 13n3: Provincie Antwerpen - Arrondissement Mechelen, Kanton Puurs – Klein Brabant*, Turnhout.

EVERAERT G. 1993: 'De tijd van de vernieuwing, 18de eeuw', In: *Vensters. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent, 73-96.

EVERAERT G. 1995: 'Het 'stenen' tijdperk, 18de eeuw', In: *Deuren en poorten. Zeven eeuwen techniek en esthetiek*, Gent: 86-117.

MAJÉRUS P. 2001: *Ordres mendiants anglo-irlandais en Belgique. Monasticon*, Introduction bibliographique à l'histoire des couvents belges antérieure à 1796, 43, Brussel.

MARCUS A. F. 1971: *De abdij Sint-Bernard te Bornem*, Vlaamse Toeristische Bibliotheek 139, Antwerpen.

MARCUS A. F. 1992: Abbaye de Saint-Bernard sur l'Escaut à Hemiksem. In: *Monasticon Belge 8, Province d'Anvers*, vol. 1, Luik, 31-79.

MARCUS A. F. 1995: *Sint-Bernards-aan-de-Schelde. De Brabantse abdij in Hemiksem, de Klein-Brabantse abdij in Bornem*, Vereniging voor Heemkunde in Klein-Brabant. Heemkundig jaarboek, 30.

Bundelt volgende bijdragen:

MARCUS A. F., Sint-Bernards-aan-de-Schelde

WYLLEMAN L., Geschiedenis van de Sint-Bernardsabdij te Hemiksem

MICHIELS K., Bij Hemiksems vervallen abdij

MARCUS A. F.: De Sint-Bernardsabdij tussen Hemiksem en Bornem. Voorheen gepubliceerd in *Jaarboek De Ghulden Roos* 24, 1964.

MARCUS A. F.: De abdij Sint-Bernard te Bornem. Voorheen gepubliceerd als nr. 139 in de reeks Vlaamse Toeristische Bibliotheek, Antwerpen, 1971.

MAEREVOET J., De Sint-Bernardsabdij. Abten van Bornem

FERKET M. A., De oprichting van de kapelanie-parochie Sint-Bernardus

VAN DONINCK B., De bibliotheek van de Sint-Bernardsabdij

GROLUS K., MEES H. & VERGAUWEN E., De tuinen van de Sint-Bernardusabdij

MICHIELS K., Bij Bornems abdij

MEUL V. 1994: Joseph Schadde 1818-1894. Academicus en historiserend bouwmeester in de tweede helft van de 19de eeuw, *Monumenten & Landschappen*, nr. 6, 13: 8-61.

MEUL V. 1999: Joseph Schadde (1818-1894): Creatieve restauraties in een eclectische architectuurbenadering. In: *Negentiende-eeuwse restauratiepraktijk en actuele monumentenzorg. Handelingen van het Nederlands-Vlaams symposium, Leuven 13-14 september 1996*, KADOC-Artes 3, Leuven: 123-139.

ROCHTUS L. & PEETERS K. 1986: *Bornem in oude prentkaarten*, Zaltbommel.

STENVERT R. & VAN TUSSENBROEK G. (red.) 2007, *Inleiding in de bouwhistorie. Opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht.

VAN BELLE J.-L. 1994: *Signes lapidaires. Nouveau dictionnaire. Belgique et nord de la France*, Braine-le-Château – Louvain-la-Neuve.

VAN DONINCK B. 1904: *Het voormalig Engelsch klooster te Bornem*, Leuven.

VAN EVEN E. 1895: *Louvain dans le passé et dans le présent*, Leuven.

9 Afbeeldingen

Fig. 1: zicht op de Sint-Bernardusabdij vanuit het noordwesten.
Uit Marcus 1995, 8.

Fig. 2: de oostgevel van de oostvleugel. Op de achtergrond, de klokkentoren van de abdijkerk.

Fig. 3: de zuidgevel van de zuidvleugel. Bovenaan in het fronton, de rondboognis met het beeld van de heilige Bernardus.

Fig. 4: de westvleugel en de voormalige vleugel van de lekenbroeders, gezien vanuit het zuidwesten.

Fig. 5: de westvleugel en de voormalige vleugel van de lekenbroeders, gezien vanuit het noordwesten. Bemerkt het zgn. college met twee verdiepingen.

Fig. 6: de oostvleugel en de aanbouw met de bibliotheek en het inkomgebouwtje. Bemerkt de bepleistering op de muren van de bibliotheek, waarop ingesnoerde rechthoeken zijn geschilderd.

Fig. 7: westvleugel, bouwnaad tussen de tweede en derde travee (optellend vanaf de voormalige vleugel van de lekenbroeders).

Fig. 8: hardstenen vensterlijst, rechts van de bouwnaad in de westvleugel. Met blokvorm van de segmentboog.

Fig. 9: hardstenen vensterlijst, links van de bouwnaad in de westvleugel. Zonder blokvorm van de segmentboog.

Fig. 10: oostvleugel, bouwnaad tussen de derde en de vierde travée (optellend vanaf de abdijkerk). De bouwnaad bevindt zich achter de regenpijp, maar wordt aangegeven door de verschillende positie van de lintvoegen links en rechts van de regenpijp.

Fig. 11: zuidvleugel, centraal venster op de eerste verdieping. Links en rechts van de omlijsting zijn zwarte lijnen zichtbaar, sporen van een vroegere, bredere balustrade.

Fig. 12: westvleugel, timpaan van het venster boven het inkomgebouwtje. Op het timpaan het wapen van de Sint-Bernardusabdij: een schild met Maria en Kind, en een schild met een ooievaar.

Fig. 13: zicht op de dakkap van de zuidvleugel.

Fig. 14: de dakkap van het college, oostkant (kant abdijkerk). Met windlat die de kepers onderbreekt.

Fig. 15: bakstenen dwarsmuur tussen de vertrekken 128 en 129, gezien vanuit de middengang.

Fig. 16: oostwand van de middengang ter hoogte van vertrek 127-128. Stijl- en regelwerk waarop houten latjes zijn gespijkerd, vervolgens bepleisterd.

Fig. 17: plafond van vertrek 144 (halletje). Houten latjes gespijkerd op de kinderbalken, vervolgens bepleisterd.

Fig. 18: middengang van de oostvleugel, vloerbedekking in linoleum.

Fig. 19: middengang van de oostvleugel ter hoogte van vertrek 131-132. Vernieuwde oostwand in gipsplaten.

Fig. 20: Hingene (Bornem), kasteel d'Ursel. Vertrek op eerste verdieping: plafond versierd met kooflijst afgeboord met profielen, Venster boven de deur. Jaren 1790.

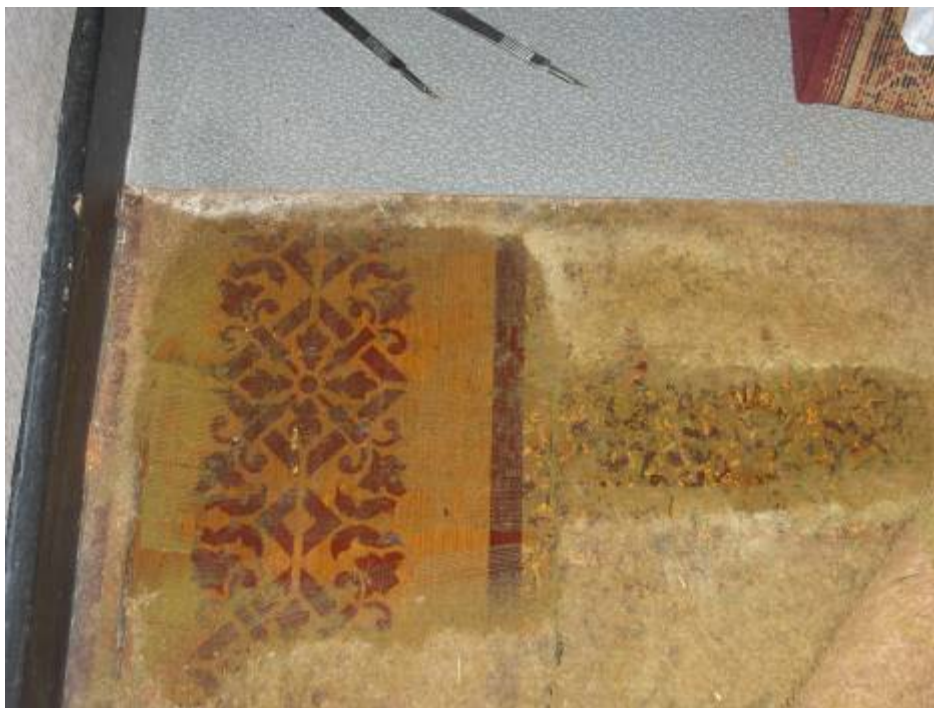

Fig. 21: zgn. college, 1ste verdieping, vertrek 111. Tapijtimitatie geschilderd op houten plankenvloer.

Fig. 22: deur van vertrek 140.

Fig. 23: Empire kruk van de deur tussen de vertrekken 124 en 125.